

KÖNYVSZEMLE

Tom Phillips: *Pindar's Library. Performance Poetry and Material Texts.* (Oxford Classical Monographs) Oxford, Oxford University Press, 2016.

Hogy az archaikus és klasszikus irodalom a hellénisztikus költőkre milyen óriási hatással volt, közismert tény. A kutatás ennek a felismerésnek elmélyítésére több monografikus művet dolgozott ki, melyek egyes klasszikus auktorok hellénisztikus fogadtatástörténetét vizsgálják.¹ A fenti könyv célja, hogy Pindaros utóéletét szinoptikus áttekintések (1–117) és esettanulmányok (121–281) segítségével világítsa meg. Az utóélet fogalma azonban itt sajátos értelmet nyer, ami meghatározza a szerző módszereit és szempontjait. Ennek megfelelően nem annyira a pindarosi ódák hellénisztikus költészetre gyakorolt hatásáról esik szó, mint inkább azok kölcsönhatásáról exegétikus szövegekkel (mindenekelőtt scholionokkal), a könyvalak (papirusztekercs, később kódex) fizikai adottságaival és a változó befogadói gyakorlattal (főként az olvasás elterjedésével), valamint ezek következményeiről a Pindaros-szöveg értelmezését illetően.

Mindez fölöttébb igényes vállalkozást sejtet. Ám éppen a kérdésfeltevés különös bonyolultsága az oka, hogy a munka nem tud megfelelni minden magával szemben támasztott követelménynek. Ha a scholionok, a papiruszok annotációs rendszere és az olvasói szokások történeti háttéréről van szó, a szerző nem mond sokkal többet annál, mint amit eddig is tudtunk. Amikor pedig a befogadó Pindaros szövegével folytatott dialógusának elemzésére tér rá, kénytelen rendkívül hipotetikus következtetésekkel beérni, bár megpróbálja a hiányt elegáns szerénységi formulákkal vagy éppen ismétlésektől sem visszariadó szóvirágokkal elkendőzni. A bizonyíthatatlan kijelentések pedig abból erednek, hogy ahhoz, hogy a Pindaros-szöveg és a befogadói körülmények kölcsönhatásáról lehessen beszélni, a mindenkor befogadó olvasóélményének megismerésére van szükség, ami viszont teljesen szubjektív természetű. Csak egyetlen példát említek: Hogy az olvasó számára a strófaszerkezetet és versvéget jelző szimbólumok (*korónis* és *asteriskos*) technikai funkciójukon túl *jelentenek-e* valamit, vagyis hogy párbeszédet folytatnak-e a költeménnyel magával (110–117), nem lehet tudni, feltéve, ha nem akarjuk az olvasó szubjektív benyomásait objektív tényeknek venni.

Kérdés, hogy a költemények értelmezéséhez valami újjal hozzájárul-e a mű. A szerző ugyanis úgy véli, hogy a befogadás bizonyos vonásai kiterjeszthetők a versekre magukra, mert ezek csírájukban már a Pindaros-szövegben megmutatkoznak. Így a hagyományozódás folyamatában többrétű közvetítéssel vándorló győzelmi ódák azt a következtetést sugallják, hogy Pindaros szándéka szerint maguk a szövegek munkálkod-

¹ Néhány példa a legújabb termésből: B. Acosta-Hughes: *Arion's Lyre. Archaic Lyric into Hellenistic Poetry.* Princeton – Oxford 2010; J. Priestley: *Herodotus and Hellenistic Culture: Literary Studies in the Reception of the Histories.* Oxford 2014; R. Hunter: *Hesiodic Voices: Studies in the Ancient Reception of Hesiod's Works and Days.* Cambridge – New York 2014.

nak újrahasznosíthatóságukon (szóbeli bemutató vagy olvasás keretében). Ez valószínű elképzelés, és abból az egyszerű tényből ered, hogy a szövegek csak olyan hatást tudnak elérni, melynek csírája – ha mégoly kezdetleges formában is – megvan bennük. A hástörténeti szempontú elemzés miatt azonban e könyv Pindaros-interpretációi meg lehetőségen halványak maradnak: vagy nem mennek tovább azon, amit a szöveg maga sugallhat, de nem bizonyítható, vagy olyan közhelyes megállapításokat ismételnek, melyek csupán a recepcióesztétikai fejtegetések háttéréül szolgálnak.

A legtöbb hozadékat a 14. olympiai ódáról szóló fejezet szolgáltatja (211–235), amelyben a Charisok templomához vonuló kórus párhuzama a Persephoné feketefalú házához (20: μελαντειχέα [...] δόμον) igyekvő megszemélyesített Échóval (215–217) meggyőződen hat, és támogatja a vers értelmezését mint *prosodionét* a Gráciák templomához. A megismételt bemutatásra vonatkozó eszmefuttatások (217–223) is figyelemre méltók: Échó ennek megfelelően magát a vers utóéletét szimbolizálná. Ő az, akit minden új bemutató vagy olvasási aktus újjáéleszt.

Néhány helyen a szerző nem jutott el ahhoz, ami szememben a helyes nézet. Simias epigrammájának (AP VII 21) csattanójában megemlíti a δέρεται (6) állítmány másik értelmezését 'ragyog' jelentésben (Sophoklés halhatatlanságára vonatkozóan), ám jómagá a 'nézi' (ti. az utókor [nézi] a papirusztekercsen [σελίσιν] megörökített költőt) mellett foglal állást (88). Jobbnak tűnik azonban a kifejezést a βλέπει szinonimájaként felfogni 'élni' értelemben (vagyis Sophoklés tovább él művei halhatatlan lapjain). A περισσοῦς αἰών tehát nem az *utókorra*, hanem a költő *utóéletére* vonatkozik.

Másutt (97–98) a szerző Pindaros életrajzában a scholionokból ismert (Σ I 1 Dr) költőavatási jelenetét elemzi, és helyesen emeli ki annak fiktív-irodalmi elemeit: Pindaros egy vadászaton elfáradva elaludt, miközben a méhek száját mézzel tapasztották be. Ezt a történetet egyesek Pindaros álmaként adták elő. A szerző ezzel szemben a két változatot ok-okozati kapcsolatba állítja, amikor így ír: „the vision experienced by the poet (...) an expansion of the real-world event of the bee settling on his mouth” (98), jóllehet tökéletesen világos, hogy az álomelbeszélés mások által terjesztett variáns (οἱ δὲ φασιν), melyre Kallimachos hasonlóan álomban látott elhivatása hathatott.

Túlzónak tartom Theocr. 16, 109: αἰεὶ Χαρίτεσσιν ἄμ' εἶην értelmezését mint „realizing the image of the poet who is bound up absolutely with his compositions” (161). A Charisok itt isteni megszemélyesítések, melyek ugyan közvetve a költői alkotással függenek össze, de általánosabb jelentéskörrel bírnak. Az imára Pindaros 14. olympiai ódája mellett még hatással lehetett egy másik hely is (P. 9, 89a sk.). Mindez világossá válik, ha a kijelentést az előző sorral együtt olvassuk (108–109: τί γὰρ Χαρίτων ἀγαπητόν / ἀνθρώποις ἀπάνευθεν;). Itt a Charisok általában az emberi szférához rendelődnek, a költő pedig ezen emberi, nem pusztán költői Charisokhoz csatlakozik, és tevékenységét a kellem és hála átfogó elveinek rendeli alá. Ennek kifejezése a negatív költői kérdés (ἀπάνευθεν) átváltozása pozitív óhajjá (ἄμ' εἶην).

Másutt a szerző érzésem szerint olyan értelmezési lehetőségeket hagyott kiaknázatlanul, melyek központi állításait erősíthették volna. A 86–87. oldalon Poseidippos egyik epigrammáját elemzi (fr. 122 AB), mely a beszélő papiruszlapok (6: φθεγγόμενα

σελίδες) segítségével megörökített Sapphó méltatását tartalmazza. Jól fogott volna ebben a kontextusban egy másik epigramma (*fr.* 37. 1 f. AB) tárgyalása, amely Arsinoét mint Arión lantjának örökösét helyezi előtérbe. Feltehetően felajánlási epigrammáról van szó, melynek tárgya a mitikus dalnok hangszerének utánpótlása. A mozzanat azonban szimbolikus üzenetet is hordoz: Arsinoé az új múzsai művészet pártfogójává lép elő Alexandriában. Ezt a tényállást az Ἀρσινόη és Ἀριόνιος (ti. a delfin) szavak kiemelése jelzi a disztichon elején és végén. Ezzel Arsinoé Arión (jelzői formája) anagrammjaként jelenik meg, ami szimbolikusan a szóbeli dalnokművészet átváltozására utal az alexandriai kultúra olvasóközpontú irodalmában. Ezt a kulturális átrendeződést éppen a betűk cseréje jelzi, melyek az új irodalom teljhatalmú hordozói lesznek.

Egy scholionbejegyzés kapcsán (*Σ P.* 4. 14 [II 98 Dr]) az ἄργινόντι μαστῶ kifejezéssel kapcsolatos filológiai vita kerül terítékre. Aristarchos véleménye szerint a költő az οἷθαυ ἄρουρης epikus fordulatot módosította. Az alexandriai filológus ezzel kortárs költői gyakorlatot (szokatlan körülírások kultiválása a megszokott helyett) vetítene vissza az archaikus költőre (173–174). Említés nélkül marad azonban e scholion legfontosabb utóéleti fejezete Apollónios Rhodiosnál, a negyedik pythói ódából ihletődő Euphemos-epizódban (IV, 1734–1735: δαίμονι βῶλαξ ἐπιμάστιος ᾧ ἐν ἄγοστῶ / ἄρδεσθαι λευκῆσιν ὑπαὶ λιβάδεσσι γάλακτος), ahol nyilvánvaló az ἄργινόντι μαστῶ és a γάλα kapcsolatának hatása (a fehérség és termékenység szemantikai közvetítésével).

Hasonlóképpen megvilágító erejű lett volna a *Σ N.* 1. 85a (III 24 f. Dr.) egyébként kitűnő elemzése kapcsán (191–193) Kallimachos első *Aitia*-könyvének Theiodamas-epizódjára (*fr.* 24) utalni, ahol Héraklést vegyes érzések kerítik hatalmukba, amikor Hyllos fia görcsösen kapaszkodik mellszőrzetébe (3: τὴν δ' ὧνα γέλως ἀνέμισγετο λύπη). Kallimachos valószínűleg nemcsak a valósághű pszichológia klasszikus helyét (Hom. Z 484 [Andromaché δακρυόεν γελάσασα]) vette mintául, hanem szeme előtt lebegett a Pindaros-helyhez tartozó scholion is, mely az említett Homéros-passzus mellett még egy másikat is (τ 471) idéz, s így a toposz párhuzamos helyeinek tárházaként ismerős lehetett számára. Az ἀνέμισγετο ige alkalmasint a Pindaros-hely hasonló megfogalmazásának befolyását (*N.* 1. 55: μιχθεῖς) tükrözheti, jóllehet a tárgy minden kölcsönhatás nélkül önmagában is eredményezhette a hasonló igeválasztást.

A könyv tipográfiai szemszögből sem makulátlan, és némileg az *ultima manus* hiányáról árulkodik. Van néhány feloldatlan kereszthivatkozás a jegyzetekben, és visszatérő hiba az egyes szavak és vesszők után hiányzó spatium.² Összességében jól megírt könyvvel van dolgunk, mely igyekszik tárgya iránt lelkesíteni, és néha valóban sikerül magával ragadnia. Ám az sem hallgatható el, hogy a valódi eredmények némiképp elmaradnak a hangzatos szólamok mögött.

ADORIÁNI ZSOLT

² A görög idézetek örvendentes módon szinte hibátlanok (nekem csupán a ὑπομνήμα [59, 38. jegyz.] hangsúlyja szúrt szemet). A 92. oldal 18. jegyzetében szereplő német idézet igen rossz állapotban van (her vorffen, geradzu, aristokratiken).

Pókecz Kovács Attila: *A principátus közjoga* (Kr. e. 27 – Kr. u. 284). Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2016.

A szerző – a királyság és köztársaság intézményeinek bemutatása után¹ – jelen kötetében arra vállalkozott, hogy a *principatus* közjogát ismertesse. Az első rész (15–65) általános történeti bevezetőt nyújt, különösen hangsúlyozva a *principatus* kialakulását Augustus idején, majd e rendszer továbbfejlesztését az öt követő császárok alatt. A második rész 1. fejezete a *princeps* hatalmának alapjait és a köztársasági intézmények továbbélését tárgyalja (67–84), ezután a szerző egy-egy fejezetet szentel a közigazgatás központi rendszerének (85–99), Róma (101–120), valamint Itália és a provinciák igazgatásának (121–132). A kötetet forrásmutató, rövidítésjegyzék és bibliográfia zárja.

Mindenképpen érénye a műnek, hogy a magyar szövegben rendkívül ritkák az elgépelések,² ezzel a gondossággal azonban éles ellentétben áll a latin és görög szavak kezelésének rendkívüli pongyolasága.³ Ezek az elírások ráadásul olykor értelemzavaróak is, például az *epistratégos* és az *epistratégia* összekeverése esetében.⁴ Több alkalommal előfordul, hogy a szerző a főszövegben kifejezetten forrásokra utal, de a jegyzetben csak szakirodalomra hivatkozik,⁵ pedig néhány tévedést a források segítségével könnyen ki lehetett volna küszöbölni.⁶ A jegyzetekben egyéb anomáliákat is találunk: például Étien-

¹ Pókecz Kovács A.: A királyság és köztársaság közjogi intézményei Rómában. Budapest – Pécs 2014.

² Valóban csak elvétve találunk ilyet, pl. *Capitoliumi* (116); *ívózellátás* (118).

³ Idegen nyelvű szakirodalom hatására: *vigintivirat* (32); *boulé*, *Hérakleiou*, *noméból*, *nome*, *basilicogrammate* (utóbbi kettő alanyesetként) (131); latin elírások: *pro pretore*; *provinciák* (18); *praefectis* (23, alanyesetként); *de imperio Vespasiano* (29); *decuriókhoz* (37, értelmileg helyesen *decuriákhoz*); *iudicioum* és *constituae* (37, 149. jegyz.); *publicorommal* (40); *pro pretore* (43); *Cyreniai Edictum* (43, 192. jegyz.); *danno* (48 és 109); *de fideicommissio*; *ainanis* (77); *adversus cum, qui* (82, 505. jegyz. *eum* helyett), *continentur* (82, 505. jegyz. *continetur* helyett); *ab ornamentis* (88); *praefectus Aegyptus* (90); *praerfectus* (96); *praefecturam* (103, 644. jegyz.); *tolaverit* (104, 645. jegyz. *toleravit* helyett); *manunitatur* (105, 655. jegyz.); *toga lactiavus* (107); *urbanici* (107, *urbaniciani* helyett); *publicorommal* (109); *cohortesenként* (112, *cohorsonként* helyett); *libro singuli* (112, 706. és 708. jegyz.); *inhabitatium* (112, 708. jegyz.); *capsarii* (113, *capsarii* helyett); *fabium, praefectun* (113, 710. jegyz.); *inquirre, audivare, út* (113, 715. jegyz., az út bizonyára a szövegszerkesztő automata javítása); *foriculaeiumot* (115); *latinus* (122); *procurator ducentenarii* (127); *ducentenarii* (130); *praefectus*; *Ptolemaios* (131, *Ptolemais* helyett); *epistrategus* és *epistrategos* alak is (131).

⁴ „Az *epistrategos* több kisebb igazgatási egységből állt, ami [sic!] *noménak* nevezünk, élén a *praefectus Aegypti* által kinevezett *strategos*szal.” (131) Az *épistratégie* és az *épistratége* különbsége egyébként a hivatkozott irodalom francia szövegéből is kiderül: *J. Mélèze-Modrzejewski: L'Égypte*. In: *Rome et l'intégration de l'Empire* 44 av. J.-C. – 260 apr. J.-C. Tome 2. Approaches régionales du Haut-Empire romain. Éd. C. Lepelley. Paris 2008. 460: „Chaque région (sc. épistratégie) était placée sous l'autorité d'un épistratège, procureur romain de rang équestre nommé par l'empereur (procurator ad epistrategiam).” A magyar mondat fogalmazásából ráadásul úgy tűnik, mintha az *épistratégos* élén állna a *stratégos*, miközben a *nomos* élén állt, vö. *Mélèze-Modrzejewski*: i. m. (4. jegyz.) 461: „Le nome était administré par un stratège, nommé par le préfet d'Égypte.”

⁵ A 24. oldalon arról van szó, hogy Velleius Paterculus mit állított, de nincs Velleius-hivatkozás; a 89. oldalon a Suetonius-idézetnél csak Renucci 2012-re történik utalás, a Suetonius-hely (Suet. *Cal.* 21.2) nincs megadva.

⁶ Lásd lent a *senatorok* földbirtoklásával kapcsolatban.

ne 1958 (27, 88. jegyz.); Bleicken 1962, 66–97 (29, 93. jegyz.), a következő jegyzetben Brunt 1961, 73–83 nem szerepel a bibliográfiában. Több esetben a hivatkozott anyag nincs teljes összhangban a szöveggel: például Tac. *Ann.* XIII, 14-re hivatkozva a szerző azt írja, hogy „Tacitus azt írta róla [ti. Pallasról], hogy a többi ügyosztály tekintetében is döntő befolyással bírt, s érdemei elismeréseként a császár *quaestori* és *praetori* címmel⁷ is felruházta.” (92) A hivatkozott Tacitus-hely azonban csak az első tagmondatban foglaltakat támasztja alá, a *praetoria insignia* csak a XII, 53-ban jelenik meg, a *quaestoria ornamenta* pedig – a *praetoriával* együtt – Suet. *Claud.* 28-ban, Tacitusnál nem. Így az, hogy „Tacitus azt írta”, a második tagmondat esetében csak félig igaz, ráadásul nem a hivatkozott helyen. Előfordul, hogy rossz helyen van a jegyzet száma, például a 112. oldal 706. jegyzetében idézett *Digesta*-hely, úgy tűnik, egy mondattal korábbra vonatkozik, az éjszakát ugyanis tanúsítja, de a köztereket, fürdőket, az igazságszolgáltatási jogkör növekedését nem, ellenben az előző mondatban szereplő tüzekkel kapcsolatban van. Esetenként érthetetlen, hogy miért éppen arra a szakirodalomra hivatkozik a szerző, amelyik adott esetben sokkal kevésbé informatív, témába vágó, mint egy másik, a szerző által is felhasznált irodalom. Például az 50. oldalon Nero hatalmának 68 tavaszán a nyugati tartományokban történő összeomlásával kapcsolatban Zlinszky 1994, 183 szerepel a lábjegyzetben,⁸ de ott Zlinszky – egyébként tévesen, de legalábbis nagyon pontatlanul – csak a keleti provinciák lázadásáról beszél. Keleten csak Vespasianus lázad fel (de 68 tavaszán még ő sem!), Nyugaton Vindex és Otho (illetve Galba), nem világos tehát, hogy miért hivatkozik Zlinszkyre itt, miközben az állításaihoz az egy mondattal később hivatkozott Ürögdi 1977, 218–222 sokkal jobban illene.⁹ A 111. oldalon egy egyébként hibás számadat mellett (Agrippa temetése Kr. e. 7-ben, lásd lent) a 696. jegyzetben oldalhivatkozás nélkül egy komplett Agrippa-monográfia szerepel (Roddaz 1984), hasonlóképpen a 117. oldal 738. jegyzete sem elég pontos (Peachin 2004, oldalszám nélkül). Giardina műve pedig nem 1955-ben hanem, 1995-ben jelent meg (103 és 144).

Bár a recensens tisztában van azzal, hogy egy ekkora témának ilyen rövid terjedelemben történő bemutatása szükségszerűen bizonyos egyszerűsítésekkel jár, de még ezt figyelembe véve is nagyon sok zavaró pontatlanság, önellentmondás maradt a szövegben. Az önellentmondások egy része első pillantásra is nyilvánvaló:

„Kr. e. 23-tól [Augustus] minden olyan tisztséget rendszeresen visszautasított, amit a római nép és a *senatus* felajánlott számára, így (...) az élethossziglani *consul*ságot és *censors*ságot is” (21), két mondattal később „így nem utasította vissza a *censori* és az élete végéig fennálló *consuli* tisztséget sem.”¹⁰

⁷ A „cím” is meglehetősen szerencsétlen szóválasztás, nem derül ki belőle, hogy itt csak *tiszteletbeli* címről van szó. Hasonló probléma ugyanitt: „Ilyen volt az *ornamenta consularia*, amely tisztséget a Rómával jó viszonyt ápoló királyok viselhettek”, természetesen nem a tisztséget viselték, legfeljebb annak a jelvényeit.

⁸ Zlinszky J.: *Ius publicum. Római közjog.* Budapest 1994.

⁹ Ürögdi Gy.: *Nero.* Budapest 1977.

¹⁰ Augustus nem volt élethossziglani consul, vö. *D. Kienast: Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie.* Darmstadt 2004³. 65.

Újabb két mondattal később: „Anélkül, hogy *censor* lett volna, időlegesen elfogadta a senatus által ráruházott *censoria potestast* (...)”

„Claudius adta meg a hivatal végleges formáját [ti. *curator aed. sacr.* és *curator op. loc. publ.*], két *consuli* rangú, a *princeps* által kinevezett szenátor vezetővé történő megbízásával” (115), ezzel szemben a következő oldalon: „A *curator*t különleges helyzetekben maga a *princeps* is kinevezhette.”¹¹ Tehát a *princeps* általi kinevezés volt a bevett gyakorlat, vagy ez csak különleges helyzetben történt?

Apróbb pontatlanságok közé tartoznak például: „császári provinciák (*provinciae populi Romani*) és a *senatusi*ak (*provinciae Caesaris*)” (43) – pont fordítva. „Agrippának a temetését Kr. e. 7-ben (...)” (41 és 111), Agrippa valójában Kr. e. 12-ben halt meg,¹² ez az adat szerepel helyesen is a 41. oldalon. „A *senatus consultum* [ti. *de imperio Vespasiani*] egy feliratos köemléken töredékesen maradt fenn” (52) – valójában bronztáblán.¹³ M. Caecinus Nerva (54) helyesen Cocceius;¹⁴ P. Helvetius Pertinax (60) helyesen Helvius;¹⁵ Iulia Donna (60) helyesen Domna.¹⁶ „Vitellius uralkodásának idejéből (61)” (104), Vitellius 69-ben uralkodott, nem 61-ben.

Nagyobb gondot okoz, hogy időnként túlságosan pongyola a fogalmazás, vagy kifejezetten hibás a tartalom:

„Kr. e. 27-ben Octavianus nevet is változtatott, s így lett: *Imperator Caesar divi filius Augustus*. Az új név révén örökbefogadó atyjával, az isteni Caesarral is rokonságba került, családneve Caesar (...) lett (...) az Octavianus nevet elhagyva (...)” (19)

Ez meglehetősen szerencsétlen fogalmazás, nyilván nem egy névváltással kerül rokonságba „örökbefogadó atyjával”, aki egyrészt már 44-ben posztumusz örökbe fogadta, ráadásul nagyanyja testvére is volt, legfeljebb azt mondhatnánk, hogy 27-től az új névvel ezt a rokonságot hangsúlyozta volna. De még ez sem lenne igaz, hiszen 27-ben nem a *Caesar* vagy a *divi filius* rész az újdonság, hanem csak az *Augustus*, hiszen 44-től már C. Iulius Caesar, 40-től pedig *Imperator Caesar divi filius* a hivatalos neve. Ráadásul soha nem hívták Octavianusnak – legfeljebb politikai ellenfelei –, így ezt a nevet nem is hagyhatta el.¹⁷

„*Primus inter pares* lett, az első az egyenlők között, így az azonos hatalommal rendelkező *magistratusok* felettese is lett, **mivel** [kiemelés I. I. Á.] a *senatus* döntései

¹¹ Itt egyébként C. Salles: *La Rome des Flaviens. Vespasien, Titus, Domitien*. Paris 2002. 85-re utal, valójában Vestinusról a 67. oldalon esik szó.

¹² Kienast: i. m. (10. jegyz.) 72.

¹³ CIL VI 930 (p. 167): *tabula magna aenea*.

¹⁴ Kienast: i. m. (10. jegyz.) 120.

¹⁵ Kienast: i. m. (10. jegyz.) 152.

¹⁶ Kienast: i. m. (10. jegyz.) 167.

¹⁷ Kienast: i. m. (10. jegyz.) 61 skk.

alkalmával véleménynyilvánításra elsőként volt jogosult. Ez egyértelműen közjogi **novum** [kiemelés I. I. Á.], ami a köztársaság korában nem létezett.” (18)

Az első mondat első kettő továbbá a második és harmadik tagmondata között nincs feltétlenül kapcsolat: az, hogy *princeps senatus* lett, csak informális – bár valóban igen jelentős – befolyást jelentett, ráadásul szigorú értelemben véve nem felettese *collegáinak* (vö. a szerző által is idézett RGDA 34, a valóságban persze nagyobb hatalma volt, de *hivatalosan* nem!). Ráadásul közjogi *novum*-ról sem beszélhetünk, hiszen a *princeps senatusi* pozíció már a köztársaságkorban is létezett.

„Marcellus Kr. e. 23-ban *aedilis curulis* is lett, sőt Augustus a *senatus* egyetértésével további tíz évre történő *consullá* választását is megígérte.” (19) Valójában csak arról volt szó, hogy az előírt korhatárnál tíz évvel korábban tölthette (volna) be a tisztséget,¹⁸ ráadásul a „további” arra utal, hogy már *consul* volt ekkor, pedig nem.

„A *princeps* [itt Augustus] (...) lehetőséget kapott arra is, hogy speciális tisztségeket, nevezetesen a *praefectus annonae* hivatalt létrehozassa. Ez alapulhatott a *lex de imperio Vespasiano* [sic!] törvénynek azon a rendelkezésén is, mely szerint Augustus óta felhatalmazást kapott a *princeps*, hogy megtegyen mindent, amit az állam érdekében jónak lát.” (29)

Itt is meglehetősen szerencsétlen a fogalmazás, a *lex de imperio Vespasiani* több mint ötven évvel Augustus halála után keletkezett, így nyilván Augustus semmiféle felhatalmazása nem alapulhatott ezen, az persze más kérdés, hogy e Vespasianus-kori szövegnek mennyiben voltak Augustus-kori előzményei.

„(...) mégis fő erénye [ti. Tacitusé], hogy a császári hatalom titkát (*arcana imperii*) felfedi, ami szerinte a hadseregen alapult.” (24) A szerző itt Tac. *Ann.* I, 4-re hivatkozik (66. jegyz.), ott azonban semmi ilyesmiről nincs szó, ellenben *Hist.* I, 4-ben igen, és itt pontosan megmondja Tacitus, hogy mit is ért az *arcantum imperii* alatt: *posse principem alibi quam Romae fieri*.¹⁹ Azaz Tacitus egyértelműen nem pusztán a hadseregben látja a hatalom titkát, legfeljebb abban, hogy ez a hadsereg hol állomásozott, és hol választott uralkodót. Ráadásul a Nero halála utáni eseményekkel kapcsolatban beszél az *arcantum imperii*-ről, ekkor pedig már a kortársak előtt régóta nem lehetett kétséges, hogy az uralkodói hatalom alapja a hadsereg,²⁰ azaz ez egyáltalán nem volt titok, legfeljebb bizonyos *princeps*ek tapintatosan próbálták kerülni ennek a hangsúlyozását.

¹⁸ Cassius Dio LIII, 28, 3: τῷ τε Μαρκελλῷ (...) τὴν ὑπατείαν δέκα θάττον ἔτεσιν ἤπερ ἐνενομίστο αἰτῆσαι (...) ἐδόθη. A szakirodalomból lásd pl. B. Levick: *Tiberius the Politician*. London – New York 1999. 9; R. Seager: *Tiberius*. Malden – Oxford – Carlton 2005.² 12; A. Goldsworthy: *Augustus. First Emperor of Rome*. New Haven – London 2014. 263.

¹⁹ Az *arcana imperii* szerepel még: Tac. *Ann.* II, 36 (a *princeps* és a tisztviselő-választások); Tac. *Ann.* II, 59 (a *princeps* és Egyiptom).

²⁰ Már Caligulát a *praetorianusok* tették meg császárrá, és innentől kezdve Vespasianusszal bezárólag egyedül Galba volt az, akinek a trónra lépésekor a *senatusnak* is volt érdemi szerepe.

„A 2. századtól kezdve az itáliaiak voltak többségben [ti. a *senatus*ban], s ezt az állapotot kívánta Traianus is fenntartani, amikor úgy rendelkezett, hogy a *senatorok* legalább harmadának itáliai tulajdonnal kell rendelkeznie. Ezt a mértéket Hadrianus negyedre csökkenti.” (81)

Valójában nem a *senatus* létszámának egyharmad részéről van szó, hanem minden egyes *senator* (pályázó) vagyonának az egyharmad részéről.²¹ A szerző itt forrásokra nem, csak Chastagnol munkájára hivatkozik,²² ott azonban helyesen szerepel minden (jegyzetben az eredeti forrásokkal és magyarázatokkal):

„Trajan exigea qu'un tiers au moins de leur fortune fût investi en terres italiennes” és (...) „Marc Aurèle aurait maintenu la décision de Trajan en réduisant du tiers au quart la proportion minimum des terres italiennes dans le capital foncier des sénateurs: Il ordonna que les sénateurs provinciaux aient un quart de leurs biens en Italie.”

A forrás teljes félreértéséről tanúskodik a következő mondat:

„Marcus Aurelius és Lucius Verus (...) lehetővé tették, hogy a szabadságukat a saját különvagyonukból megváltani szándékozó rabszolgák esetében a *manumissiót* a tulajdonosaik Rómában a *praefectus urbi* előtt ellenezhessék.” (105)

E mondat azt feltételezi, hogy a rabszolgák a tulajdonosuk beleegyezése nélkül is felszabadíthatták volna magukat saját különvagyonukból, és ezt a tulajdonos csak a *praefectus* segítségével akadályozhatta meg. Ez azonban jogilag teljesen nonszensz, a felszabadítás alapesetben csak a tulajdonos beleegyezésével történhet,²³ ez alól csak néhány kivétel van,²⁴ de a *peculiummal* történő megváltás nem tartozik ezek közé.²⁵ Továbbá éppen e két fenti uralkodó közvetlen elődje, Antoninus Pius is leszögezi, hogy a tulajdonos jogaiba senki sem szólhat bele.²⁶ A fenti megfontolásoknál is fontosabb azon-

²¹ Plin. *Ep.* VI, 19, 4: *eosdem* (sc. candidatos) *patrimonii tertiam partem conferre iussit in ea, quae solo continerentur* (...) SHA Marcus 11: *senatores peregrini quartam partem in Italia possiderent* (ebből persze az is kiderül, hogy nem Hadrianus, hanem Marcus Aurelius viszi le a negyedére). Vö. J. Bennett: Trajan. Optimus Princeps. A Life and Times. London – New York 1997. 109; A. N. Sherwin-White: The Letters of Pliny. A Historical and Social Commentary. Oxford 1966. 377.

²² A. Chastagnol: Le Sénat romain. Paris 2004. 165 (én az 1992-es első kiadáshoz fértém hozzá), valójában a 166. oldal is.

²³ Vö. W. W. Buckland: The Roman Law of Slavery. The Condition of the Slave in Private Law from Augustus to Justinian. Cambridge 1970². 437 skk.

²⁴ Vö. pl. Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intéstitúciói. Budapest 1999⁴. 215, részletesen Buckland: i. m. (23. jegyz.), különösen 599–608.

²⁵ Rádásul a *servus suis nummis emptus* esetében nem is feltétlenül különvagyronról, azaz *peculium*-ról van szó, vö. Buckland: i. m. (23. jegyz.) 636 skk., illetve Ulp. *Dig.* XL, 1, 4.

²⁶ Ulp. *Dig.* I, 6, 2. *Dominorum quidem potestatem in suos servos illibatam esse oportet.*

ban, hogy a hivatkozott és idézett latin szöveg nem azt jelenti, amit a szerző ír:²⁷ nem a tulajdonos fordulhat a *praefectushoz*, hanem a rabszolga, aki megváltotta magát (*dicat se suis nummis emptum*), de ennek ellenére ura nem bocsátja szabadon (*potest [...] queri quod ab eo non manumittatur*).

Előfordul, hogy egy kérdéskör teljes bemutatása válik zavarossá, például „Itália különleges igazgatási helyzete” kapcsán (122–123). Ferenczy 1982, 1037–1040-ra hivatkozva a szerző leszögezi,²⁸ hogy „egyáltalán az is kérdéses, hogy Itáliáról mint igazgatási egységről beszélhetünk-e, mivel az itt lakó szabad személyek *latinus* jogállásán (*ius Italicum*) túl más közös jogi kapcsolóelemeiről nem beszélhetünk.” Ferenczy az idézett helyen azonban Saumagne *municipia civium Romanorum*mal és Braunert latin jogadományozással kapcsolatos elméletét vizsgálja, amelyeknek semmi köze nincs a *principatus* idején az itáliai városokhoz,²⁹ hiszen a szövetséges háború következtében Itália addigi latin lakói római polgárjogot nyertek, így ezt követően nincs túl sok értelme itáliai városoknak latin jogot adományozni, az összekötő kapocs tehát ekkor már a római jogállás. Továbbá úgy tűnik, a *Latinus* jogállás a szerző szerint a *ius Italicum*nak felel meg, azonban egyenlőségelet semmiképpen nem tehetünk a kettő közé, ráadásul a *ius Italicum*-nak is csak Italián kívül van értelme.³⁰ Ennek megfelelően problémás a szerző következő mondata is: „A *ius Italicum* császár általi adományozása még a provinciabeliek számára is megengedett volt.” Kinek is lehetne *ius Italicum*ot adományozni, ha nem a provinciabelieknek? Ugyanitt a szerző ifjabb Pliniusról beszél, de a *Naturalis historiára* utal (122, 759. jegyz.), amely az *idősebb* Plinius műve.

Időnként a tágabb összefüggések sem teljesen koherensen jelennek meg, a szerző az éppen felhasznált irodalom véleményét adja vissza például a 70. oldalon:

„Tiberius esetében magánjogi intézménnyel az örökbefogadással történik meg először az utódlás szabályozása, amit [sic!] köztársasági jogalapnak (*reipublicae causa*) tekinthető. A 2. sz. gyakorlata ettől eltérően az volt, hogy az uralkodó még életében örökbe fogadta, néha társuralkodóként is maga mellé vette valamelyik rátermett munkatársát.”

²⁷ 655. jegyz. Marc. Dig. XL, 1, 5: *Si quis dicat se suis nummis emptum, potest consistere cum domino suo, cuius in fidem confugit, et queri, quod ab eo non manumittatur, Romae quidem apud praefectum urbis (...)*

²⁸ Ferenczy E.: Rechtshistorische Bemerkungen zur Ausdehnung des römischen Bürgerrechts und zum *ius Italicum* unter dem Prinzipat. ANRW II, 14, 1017 skk.

²⁹ Ez persze Ferenczy szövegéből is kiderül („außerhalb Italiens, auf den Inschriften der Provinzen, an provinziale Gemeinden”), sőt a következő mondatokban Pókecz Kovács is egyértelműen a provinciákhoz kapcsolja a *ius Italicum*ot.

³⁰ A *ius Italicum* lényege, hogy egy Itálián kívüli területet adózási, tulajdonjogi stb. szempontból úgy tekintenek, mintha Itáliában lenne, ehhez Ferenczy mellett lásd pl. A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizen-ship*. Oxford 1973. 316 skk.

Ezzel a summás összefoglalóval több probléma is felmerül. A legjelentősebb, hogy a *reipublicae causa* ilyen értelmezése önmagában is hibás, hiszen a *res publica* az ókori Rómában nem köztársaságot, hanem inkább államot jelentett (sok egyéb mellett). Azaz köztársaságként való fordítása mindenképpen részletes érvelést kívánna. Ráadásul, ha a szövegösszefüggést is megnézzük, egyértelműen kiderül, hogy nem valami ködös köztársasági jogalapról van szó: Augustus nemcsak Tiberiust, hanem Agrippa Postumust is örökbe fogadta, de hangsúlyozottan csak Tiberius esetében tette hozzá, hogy *Hoc rei publicae causa facio*.³¹ Azaz ha magához az örökbefogadáshoz kellett volna valamiféle „köztársasági jogalap” (de miért is kellett volna hozzá?), ez szükséges lett volna Agrippa esetében is.³² Itt a szerző láthatóan összemosza az örökbefogadást és az utódnak kijelölést, ami persze gyakran egybeesett, de ő maga sem dönt a kérdésben, sőt a 27. oldalon még azt hangsúlyozza, hogy „a *principatus* erényei közé tartozott, hogy a *magistratusok* hatalmából levezetett uralomnak legalább a jogi körvonalai léteztek, és nem tette lehetővé a *princepsi* hatalom öröklés útján történő átszállását.” Akkor most örökbefogadással szabályozzák az utódlást, vagy nem?

Összegezve megállapíthatjuk, hogy bár nagy vonalakban az egyes tendenciák és folyamatok bemutatása többségében helytálló, így a munka e tekintetben általános bevezetőnek megfelelő is lehetne, számos részletkérdésben rendkívül felületes és pontatlan, gyakran kifejezetten hibás, így – jelen formájában – hiánypótló szerepet nem tölthet be.

ILLÉS IMRE ÁRON

Sapiens Ubique Civis. Proceedings of International Conference on Classical Studies (Szeged, Hungary, 2013). Ed. János Nagyllés – Attila Hajdú – Gergő Gellérfi – Anne Horn Barood – Sam Barood. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia XIII.) Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2015.

Amikor egy nyári délelőttön a birtoklás buzgó vágyától hajtva szerkesztő úrhoz folyamodtam a szóban forgó kötet egy nyomtatott példányáért – jelen munka ugyanis a hazai megjelenésű Terentius-irodalom talán legtermékenyebb kötete –, a tanár úr kötelességéhez híven az odaajándékozott példányért ígéretemet vette egy recenzió megírására. Minthogy felettébb ígéretes kötetről volt szó, szívesen, noha mint utóbb kiderült, meggondolatlanul egyeztem bele ennek elkészítésébe. A szóban forgó munka ugyanis egy meghatározott tematika nélküli – ha úgy tetszik, vegyes tematikájú –, 27 dolgozatot magában foglaló tanulmánykötet, s így műfajából adódóan ember legyen a talpán, aki képes érdemben számot adni annak egészéről, nem esve közben az egyes cikkekről írt öblös mondatok untató katalógusának csapdájába. Akkor miről is beszéljen az ember

³¹ Vel. II, 104, 1, „ezt az állam érdekében teszem”. Tudniillik vonakodott Tiberiust örökbe fogadni.

³² Tiberius örökbefogadáshoz lásd *Seager*: i. m. (18. jegyz.) 29 skk.

tulajdonképpen? E tekintetben szerencsére nincs ok panaszra. Közelítsünk tehát most némiképp rendhagyó módon az előttünk fekvő kötethez, s az egyes dolgozatok tömör, velős tartalmi foglalat helyett – amelyekről a kötet szerkesztői egyébként is bölcsen gondoskodtak –, hadd jellemezzem inkább azt a tudományos közeget, amely, mint látni fogjuk, e munka magas színvonalának garanciájául szolgál.

Az elmúlt néhány évben a Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin Tanszéke rég nem látott lendülettel tűzte ki céljául az antik, illetve a kései latin kultúra minél szélesebb körű terjesztését, értve ezalatt a különböző magyarországi kutatások népszerű formában, szélesebb közönség felé történő prezentálását, az egyetemi élet aktívabbá, a tanszék népesebbé tételét, illetve a tág szakmai kör tudományos eredményekről való rendszeres tájékoztatását. Ezen intenzív egyetemi élet egyik kiemelkedő eseménye volt az a konferencia, amely 2013. augusztus 28. és 30. között került megrendezésre Szegeden, és amelynek Szent Ambrustól¹ származó címét és mottóját – *sapiens ubique civis* – a konferenciakötet is magán viseli. A szervezés célja egy olyan nemzetközi, görög–latin kultúrkört magában foglaló konferencia megvalósítása volt, ahol a különböző országokból delegált előadók részvétele folytán lehetőség nyílt fiatal tudósok kurrens kutatási eredményeinek közvetítésére, személyes ismeretségek kötésére és ápolására; hisz vitathatatlan, a klasszika-filológia anyagából adódóan nemzetközi tudomány. Jelen esemény pedig kellőképp bizonyította, a közép-kelet európai filológiai képzés és kutatás – az anyagi források és az olykor (tudományos és egyéb tekintetben is) ínséges viszonyok ellenére is – példásan megállja helyét ezen a szintén. A mai borúlátó szakmai és laikus közvéleménnyel kérlelhetetlenül szembemenő, attitűdjével arra rácáfolni kívánó kezdeményezést csak elismeréssel illethetjük: ma (egyelőre!) kevés ilyen akad. (Hasonlóan üdítő és példát mutató fórumként csupán az Eötvös Collegium által évente megrendezett nemzetközi Bizánc-konferenciát [Byzanz und das Abendland], illetve hazai viszonylatban a Debreceni Egyetem által évente kétszer megrendezésre kerülő, Havas László professzor úr örökségeként megvalósuló ókortudományi konferenciákat lehet még említeni.) Az esemény hagyományteremtő szándékát pedig már nem is csak a szervezők vagy a recenzens szép reményei éltetik: jelen sorok írásakor Szeged túl van a negyedik hasonló konferencia lebonyolításán.

A kötet jelenlegi formájának létrejöttében ugyanakkor nemcsak a nemzetközi, hanem a hazai tudományos műhelyek együttműködése is lényeges szerepet játszott. Az Eötvös Collegium azon sorozatában kapott helyet, amely immár jó néhány éve a magyar klasszika-filológia eredményei között olyan hiánypótló műveket jelentet meg, mint Szepessy Tibor ógörög metrikája vagy Achilleus Tatios-fordítása,² Bollók János-

¹ Ambr. *epist.* 45, 16.

² Szepessy T.: Bevezetés az ógörög verstanba. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia I.) ELTE Eötvös József Collegium, Budapest 2013; Achilleus Tatios: Leukippé és Kleitophón története. Ford. Szepessy T. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia VI.) ELTE Eötvös József Collegium, Budapest 2014.

nak, a Collegium egykori igazgatójának összegyűjtött tanulmányai,³ vagy a Hypereidés-palimpsestus nemzetközileg elismert hazai eredményei⁴ – hogy csak a legfontosabbakat említsük. Semmi csodálnivaló nincs tehát azon, ha az említett munkák sorában megjelenő tanulmánykötet minősége is hasonló színvonalat képvisel. A két filológiai műhely együttműködésének egyébként sem ez az első példája: Tóth Iván Arrhianos-monográfiája szintén a Collegium gondozásában került kiadásra.⁵

De minthogy egy recenziónak szükségszerű velejárója az adott kötet ismertetése, a következőkben álljanak itt röviden a dolgozatok témái: így az érdeklődő szeme megakadhat az általa izgalmasnak tartott tanulmányokon, s talán engem sem ér olyan súlyosan a mellébeszélés vádja. Méltánytalannak érezném ugyanakkor egyes dolgozatokról részletesebben értekezni, míg másokról hallgatok. Ám erre már csak azért sincsen szükség, mert a szerzők – mint említettük – tanulmányaik elején tömör, világos összefoglalóját adják dolgozatuk tartalmának, lezárásképpen pedig következetesen összegzik fő megállapításait. A Terentius-tanulmányokkal kapcsolatban ki merem jelenteni, hogy friss, aktuális témákat boncolgató, egyedi nézőpontokról tanúskodó alkotások, amelyeket nagy élvezettel forgattam. A tisztelt olvasó elégedjék meg tehát a recenzens élményével, amely azt mondatja vele: a kötet dolgozatainak túlnyomó többsége – egyéni várározásaimat jócskán túlhaladva – kétségtelenül újszerű vagy izgalmas megközelítésmódról árulkodik. Számos cikk pedig a pusztán érdeklődő olvasó számára is érdekfeszítő témákat fejtet.

A kötet témakör szerint öt részfejezetre tagolja a kutatási eredményeket. Az első részben a hagyományokat követve a görög irodalommal foglalkozó cikkek kaptak helyet: olvashatunk Odysseus önábrázolásának irodalmi technikájáról az önazonosság és elidegenítés roppant izgalmas kérdését feszegetve (Giulia Maria Chesi), az *Iphigenia Taurisban* műfaji megítélésének újragondolásáról (Marina Solís de Ovando), a platóni *sophia* mint morális fogalom problematikusságáról és e nehézség feloldásáról (Trinidad Silva), a szintén platóni *Politeia* igazságosságfogalma és a testi egészség analógiájának mélyebb vizsgálatáról (Jorge Torres), illetve a philostratosi *Heroicus* utazó-karakterének a görög *sophiá*val való kapcsolatáról, egyiknek a másikból való következtetéséről (Yasuhiro Katsumata).

A második fejezet hasonlóan hagyománykövető módon a latin irodalom kutatására koncentrál. Számomra felettébb értékes módon a tanulmányok döntő hányada a latin színjátszás területén mozog. Doukissa Kamini az *epikléros*-törvény terentiusi (*Phormion*-beli) interpretációját és a drámában betöltött szerepét veszi szemügyre, Frantzeska Katsari az *adulescentes* és a *senes* két generációja közötti ellentéteket elemzi a plautusi

³ Philologia nostra. Bollók János összegyűjtött tanulmányai. Szerk. Mészáros T. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia IV.) ELTE Eötvös József Collegium, Budapest 2013.

⁴ Horváth L.: Az új Hypereidés. Szövegkiadás, tanulmányok és magyarázatok. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia XI.) TypoteX, Budapest 2015.

⁵ Tóth I.: Alexandros Homérosa. Arrhianos-tanulmányok. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia III.) ELTE Eötvös József Collegium, Budapest 2013.

és a terentiusi életmű releváns darabjaiban, Carmela Cioffi pedig a Terentius-kommentátor, Aelius Donatus szövegahagyományát vizsgálva világít rá a központozás lényeges szerepére az interpretátor szövegahagyományának értelmezésében. Emellett olvashatunk még a kortárs retorika kritikájáról Seneca *Troades*-ének egyik jelenete kapcsán (Tobias Dänzer), illetve Iuvenalis 3. satírájának más műfajokat is bevonó intertextuális kapcsolatairól (Gellérfi Gergő).

A következő egység az ókortörténet-kutatás eredményeit gyűjti csokorba. Az első dolgozatban Hajdú Attila értekezik a Diodóros Sikeliótés-féle Periklés-kép negatív vonásainak ephorosi eredetéről, Márványos Krisztián pedig Libo Drusus perén keresztül mutat rá a tiberiusi törvénykezés politikai és kulturális hátterére. Súlyom Márk a Gallienusszal, Claudius Gothicusszal és Aurelianusszal szemben fellépő ellencsászarak *Epitome de Caesaribus*-beli leírásait teszi vizsgálata tárgyává, Farkas István Gergő a *Raetia* és *Vindelicia* területnek előfordulásait elemzi a 476 előtti forrásokban, míg Zimonyi Ákos az *archiatros*-fogalom jelentését vizsgálja a Római Birodalomban. Széll Gábor a keresztény egyház II. és III. századi vezető rétegének Róma püspöke primátusához való viszonyáról értekezik, Horti Gábor a birodalom védelmi stratégiáját szemlélteti különös tekintettel a mélységi védelem rendszerére, Federico Ugolini pedig Ariminum kikötőjének helymeghatározásával és fejlődésével kapcsolatban mutatja be eredményeit régészeti és geomorfológiai kutatásokra támaszkodva.

A negyedik részben vallástörténeti tanulmányokat olvashatunk. Sam Baroody a baalbeki Bacchus-szentély összehasonlító elemzését nyújtja, s ezen keresztül mutat rá két eltérő vallási tradíció összhangba hozatalának kiváló példájára. Jármí Viktória dolgozata a római Hercules-kultusz és a mítosz eltérő elemeire reflektál, Kovács Dóra a *Fasti*-beli Liberalia-ünnep leírása alapján veszi közelebből szemügyre az isten ovidiusi ábrázolásának sajátos vonásait, Lindner Gyula pedig a plutarchosi *deisidaimónia* (babona) fogalma és két phryg-lyd fogadalmi felirat gondolati háttere közötti párhuzamra hívja fel figyelmünket.

Az utolsó fejezet a késő antikvitással és recepciótörténettel foglalkozó cikkeket közöl. Mihálykó Ágnes dolgozata a késő antik görög és kopt nyelvű keresztény mágikus szövegekről, azok hagyományának eltéréseiről ír, Francesco Lubian a *tituli historiarum* műfajának keresztény tematikájú alkotásaiba enged betekintést és mellékel hozzájuk kommentárt, Aleksandra Krauze-Kołodziej az itáliai torcellói Santa Maria Assunta-templom mozaikjának Hadés-ábrázolásán keresztül világít rá a pogány isten végítélet-ábrázolásban betöltött szimbolikus szerepére a bizánci keresztény kultúrkörben. Juhász Erika a *Chronicon Paschale editio princeps*-ének latin fordításán keresztül mutat rá a fordítás szövegéből felderíthető kortárs politikai és tudományos viszonyokra, illetve az *editor*, Matthäus Rader kiadói gyakorlatára, Palotás György pedig Michael Verancius horvát származású humanista két, 1540-ben íródott, János Zsigmond születéséhez gratuláló verséről, valamint apja, Szapolyai János néhány nappal későbbi halálára írt gyász költeményéről értekezik, csatolva dolgozatához a szövegek kiadását. Láthatjuk, a kötetben mindenki talál magának olvasnivalót.

A kötet kulcsín tekintetében igazodik a sorozat korábbi tagjaihoz: bár puhatáblás és ragasztókötet, a megszokott módon kiváló papíron, hasonló minőségű nyomdai eljárással készült. Noha a keménytábla és a fűzött kötés hazai viszonylatban csupán nagy ritkán adatik meg konferenciakötetnek, tartalmát tekintve megérdemelné. Ugyanakkor persze világosak a jelen megoldás okai: korlátozott pályázati keretből minél több értéket megvalósítani. A szövegtükör szép, bár személyes ízlésem szerint a belső és felső margó lehetne kissé szélesebb; jobban elkülönülhetne továbbá a szövegtesttől a kötet fejléce, a jegyzetapparátustól pedig az oldalak számozása: az esetek egy részében ugyanis utóbbi kettő összefolyik. A kolofonból egyedül az anyanyelvi lektorok feltüntetését hiányoltam, a tartalomban pedig – a rend kedvéért – elérték volna még a római számmal jelölt bevezető oldalak.

Végezetül: minél jobb egy tudományos kötet, annál fájdalmasabb, hogy pályázati szabályok miatt csupán korlátozottan terjeszthető. A hazai tudományos irodalom nívós munkáinak szélesebb körhöz való eljuttatását pedig elsősorban ezeknek a korlátoknak a kompromisszumos leépítése mozdíthatná elő. Addig is, aki a kötet birtokába szeretne kerülni, digitális formában hozzájuthat az Eötvös Collegium honlapjáról,⁶ esetleg személyesen folyamodhat egy példányért, amennyiben vállalja a véleményezésre való felkérés esetleges kockázatát.

Mindenesetre ennyi befektetett munka után – a konferencia megszervezése és lebonyolítása, a tanulmányok megalkotása, a kötet tető alá hozása és szakmai ellenőrzése – a terjesztés már a legkönnyebb feladat. Szívből remélem, hogy a munka külföldi egyetemek könyvtárainak polcaira is eljut majd. Érdemes rá.

TUHÁRI ATTILA

⁶ Hozzáférhető: <http://honlap.eotvos.elte.hu/wp-content/uploads/2016/02/sapiensubiquecivis.pdf> (megtekintve: 2017.04.05)